

ВАСИЛЬ ЗАДОРЖНИЙ ЧОМУ ТАК БАГАТО СЯЙВА?

Коли заходить розмова про українську мову, то раніше чи пізніше хтось обов'язково скаже про її красу й багатство. І з цим обов'язково всі погодяться. Та чи завжди ми, звично говорячи про багатство нашої мови, задумуємося над тим, як вона нагромаджує в собі свої словесні скарби? Як вони в ній з'являються, звідкіля беруться? Звичайно, мова поповнює свої лексичні запаси новотворами, а також черпає слова з інших мов. Та ці способи розвитку її є вже вторинними; вони занадто очевидні, тому ми говоритимемо не про них. Набагато цікавіші ті випадки появи нових слів у мові, коли вони з'являються ніби самі собою, коли мова їх народжує сама із себе без якихось особливих словотвірних засобів. Власне, у такому самопородженні мови й криється її сила, краса й безсмертя. Адже якийсь новотвір, чи то власний, чи то чужомовний, може вийти з активного мовного вжитку, стати архаїзмом, а те слово, що постало з самої мови внаслідок її внутрішнього саморозвитку, буде залишатися в ній вічно. Саме такі слова становлять основу нашої мови, вони є її справжнім скарбом — ознакою її краси й сили.

Наприклад, у сучасній українській мові є аж три слова зі значенням 'випромінювати світло, світитися' — *сія́ти*, *ся́ти* і *ся́яти*. Навіщо мові така надмірна кількість слів з одним значенням, які, до того ж, є спільнокореневими, мало не тотожними? Та ця словесна надмірність, це щедра її багатство, власне, й указують на те явище, яке можна назвати процесом самопородження мови. Слово не може з'явитися в мові саме по собі. Що ж є причиною появи в ній все нових і нових слів? Своєрідним генератором, який весь час підтримує в мові безперервний процес саморозвитку, є її граматична система. Мова — це не механічна сукупність різноматіних слів, а сукупність їх у їхньому взаємозв'язку, взаємодії, взаємозумовленості. Іншими словами, мова — це система матеріально виражених одиниць (слів), зумовлена системою вищого, абстрактного рівня мови — граматичного. То ж спробуймо на прикладі слів *сія́ти*, *ся́ти*, *ся́яти* побачити цікаве явище породження слова.

У сучасній мові ці синоніми мають стилістичні відмінності. Так, найуживанішим і найбільш звичним для нас є слово *ся́яти*, тоді як *ся́ти* вважається застарілим, а *сія́ти* — урочистим, піднесеним. Чому ж між спільнокореневими словами встановився в сучасній мові такий розподіл ролей? Щоб знайти відповідь на це запитання, треба заглянути в їхню історію, точніше — в його історію, бо всі вони є історично одним словом, що міняло свої форми відповідно до тих вимог, які перед ним ставила сама мова. Корінням своїм це слово сягає аж у праслов'янську мову, де вивідною формою його було **sъjati*, що в особових формах мало **sějety*; тобто, якщо б довелось ці особові форми записати сучасною українською мовою, то вони мали б вигляд *сію*, *сієш*, *сіє*, *сіємо*, *сієте*, *сіємо*. Так виявляється вже перша особливість цього слова: маючи в інфінітиві суфікс *-a-* (див.: *сij-a-tu*), воно його втрачає в особових формах. Однак ще в тій же таки праслов'янській мові слово **sъjati* могло в особових формах мати вигляд **sъjaety*, що й збереглося аж до нашого часу: *сію*, *сієєш*, *сієє*, *сієємо*, *сієєте*, *сієють*. Тут суфікс *-a-*, на відміну від попереднього випадку, зберігається в усіх особових формах. Чому так сталося? Річ у тім, що насправді ці суфікси, нібито однакові в інфінітиві, є різними, на що виразно вказують особові форми дієслів; власне, справжнім суфіксом *-a-* є тільки в другому випадку, а в першому — це лише т.зв. тематичний голосний, роль якого зводиться до з'єднання дієслівного кореня і закінчення інфінітива. У сучасній мові є чимало дієслів з обома цими словотвірними афіксами, пор.: *клікати* — *клічу*, *клічеш*; *ла́яти* — *лаю*, *лаєш*; *ма́зати* — *ма́жу*, *ма́жеш* тощо, але *бі́гати* — *бі́гаю*, *бі́гаєш*; *кида́ти* — *кидаю*, *кидаєш*; *па́дати* — *па́даю*, *па́даєш* тощо. Та дієслова першої групи виявляють ще одну особливість: багато з них можуть переходити до другої групи, тому в мові й спостерігаються випадки їхнього подвійного відмінювання, напр.: *ді́хати* — *ди́шу*, *ди́шеш* і *ди́хаю*, *ди́хаєш*; *мика́ти* — *ми́чу*, *ми́чеш* і *микаю*, *микаєш*; *клепа́ти* — *клеплю*, *кле́плеш* і *клепаю*, *клепаєш* тощо. У деяких словах цей перехід стався так давно, що попередні їхні особові форми тепер уже незвичні, пор.: сучасне *дріма́ти* — *дрімаю*, *дрімаєш*

і колишнє *дрімлю́, дрімлеш*; *ламáти* — *ламáю, ламáєш* і *ламлю́, лáмлеш*; *махáти* — *махáю, махáєш* і *машу́, машеш* тощо.

Поява нових особових форм ще в праслов'янському **sbjati* не випадкова. Вона викликана потребою передати таким способом дію тривалішу, ніж це виражали форми первісної особової парадигми. У сучасній мові ми можемо й тепер зустріти слова, що допоможуть нам це зрозуміти. Наприклад, варіантом до *лити* є *ляти*, що його тепер трактують як діалектизм. В особових формах теперішнього часу ці дієслова мають однакові форми, пор.: *літи* — *лю, лєш ... лють* і *ляти* — *лю, лєш ... лють*, однак форми минулого часу в них не збігаються, пор. *лити* — *лив, лила́, лило́, лили́* і *ляти* — *ляв, ля́ла, ля́ло, ля́ли*. Мало того, дієслово *ляти* і в теперішньому часі може мати інші форми, напр.: *ляти* — *ляю́, ля́єш, ля́є, ля́ємо, ля́єте, ля́ють*. Саме ці форми (*ляю́...* у тепер. часі; *ляв, ля́ла...* у мин. часі) і є первісними для дієслова *ляти*; особова парадигма *лю ...* для нього — вторинна, запозичена в слова *літи*. Річ у тому, що дієслово *ляти* походить від давнього *ляти*, що виражало дію, тривалішу, ніж давнє *лити*. У давній мові це був звичайний спосіб творення дієслів зі значенням тривалої дії, на зміну якому пізніше прийшли дієслова з суфіксом *-ова-*, пор.: *бити* — *біяти, (по)біяти* і суч. *(по)бивати*; *дати* — *даяти, (по)даяти* і суч. *(по)давати*; *діти* — *діяти, (по)діяти* і суч. *(по)дівати* та ін.; пор. ще: *бути* — *бувати, чути* — *чувати* тощо. Важливо при цьому особливо підкреслити, що дієслова на позначення тривалої дієслівної дії наголос мали на тому словотвірному елементі, що надавав їм цього нового значення: *біяти, даяти, діяти, ля́ти, сія́ти* тощо. З погляду мовного сьогодення слова з таким наголошенням сприймаються незвично, але історія дає нам підтвердження, що колись воно було саме таким. Цей процес зсуву наголосу на суфікс у зв'язку з утворенням форми недоконаного виду можна простежити і тепер, напр. *кликати* — *кличу, кли́чеш* і *підкликати* (що зробити?) — *підкличу, підкли́чеш*, але *підклика́ти* (що робити?) — *підклика́ю, підклика́єш*; *різати* — *рі́жу, рі́жеш* і *відрі́зати* (що зробити?), але *відрі́зати* (що робити?) — *відрі́заю, відрі́заєш*; *сипати* — *сиплю́, сиплеш* і *засипати* (що зробити?) — *засиплю́, засиплеш*, але *засипа́ти* (що робити?) — *засипа́ю, засипа́єш* та ін. Саме так і виникли особові форми *сія́ти* — *сія́ю, сія́єш* замість попередньої *сія́ти* — *сію́, сієш* сучасного дієслова *сія́ти*.

Однак чому дієслово *сія́ти* в сучасній мові має статус урочистого? Річ у тому, що в сучасному літературну мову воно прийшло не безпосередньо з живої мови, а ніби повторно, з мови книжної, урочистої, де воно й зберегло свою давню форму. До речі, про книжне його походження в сучасній мові свідчить і його написання *сія́ти*; пряме ж продовження давнього *сия́ти* повинно було б мати форму *сия́ти*, яка, власне, неодноразово була засвідчена живою українською мовою. Однак жива мова це слово відповідно до своїх фонетичних законів засвоїла інакше: внаслідок процесу звукового уподібнення давнє *сія́ти* перетворилося в *ся́ти*, див.: [с'і́јати] > [с'я́ти] > [с'с'ати] > [с'ати] > [с'ати]: *ся́ти*. Знову можна цей процес побачити в зіставленні, пор.: [л'і́јати] > [л'я́ти] > [л'л'ати]: сучасне *ля́ти* з давнього *ля́ти*. Однак у результаті цих змін, тепер уже у новому слові *ся́ти* відбулися зміни: у ньому виділяється новий корінь *ся-* та інфінітивне закінчення *-ти*, тоді як суфікс з його морфологічної будови зникає. Перед новим дієслівним коренем *ся-* постає та ж сама проблема, що й перед давнім **sbj-*: пошуки формального засобу для оформлення інфінітивної основи. Для цього була використана звична вже словотвірна модель: додавання до кореня суфікса *-а-*: *ся-а-ти* із закономірною появою вставного *j* між голосними: *ся-j-а-ти*: *ся́ти*. Однак на цей раз суфікс уже не виявив тенденції до перетягування наголосу на себе, тобто він не став повноцінним суфіксом, що зберігається в усіх особових формах дієслівної парадигми, а лише т. зв. тематичним голосним в основі інфінітива. Тому й особові парадигми інфінітивів різної морфологічної будови є тотожними, пор.: *ся́ти* — *ся́ю, ся́єш ... ся́ють* і *ся́ти* — *ся́ю, ся́єш ... ся́ють*. Як відбувається поява суфікса *-а-* в безсуфіксному дієслові знову покажемо на прикладі інших утворень. Відомо, що дієслово *мріяти* в українській мові належить до т. зв. «кованих» слів, створених у XIX ст. Як воно з'явилося в нас? Здавна в українській мові було слово *мріти* зі значенням 'ледве виднітися; бовваніти',

що в парадигмі мало форми *мріє, мріють* тощо, однак з розвитком у нього значення ‘мріяти’, ‘мати мрію’ воно в інфінітиві набуває форми з суфіксом *-а-*: *мріяти*, а в особових зберігає те ж саме оформлення: *мрію, мрієш, мріє ... мріють*. Наголос у новотворах типу *мріяти, сяяти* залишається кореневим, тому що на час їхньої появи в мові форми недоконаного виду в префіксальних утвореннях творилися вже за допомогою суфіксів *-ва-* або *-ува-*, напр.: *вимривати* (суч. *вимріювати*), *замриватись* тощо; *осявати, осяювати* тощо. До речі, паралельне вживання цих форм свідчить і про варіантність первісних дієслів, оскільки видовий зв’язок між ними такий: *сяти — осяти — осявати* і *сяяти — осяяти — осяювати*. Архаїзація в сучасній мові слова *сяти* робить застарілим весь його словотвірний ланцюжок, який поступається місцем абсолютно тотожним утворенням, відмінність яких у мові полягає в тому, що вони точніше виражають її сучасну граматичну систему.

Таким чином, на прикладі трьох слів, які історично є одним-єдиним словом, ми бачимо безперервний розвиток мови, зумовлений не втручанням якихось сторонніх чинників, а, власне, саморозвиток як взаємодію і взаємозумовленість її складників у їхній єдності. У мові ніщо не з’являється саме собою і ніщо не зникає безслідно. У цьому безперервному помноженні свого багатства й постійному вдосконаленні своїх форм і криється найбільша таємниця людської мови.